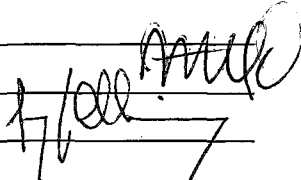
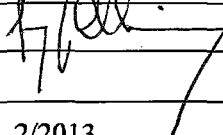

Bakgrunn for utredningsprogram

Søker/sak:	E.ON Vind Sverige AB/Danserfjella vindkraftverk		Middelthuns gate 29
Fylke/kommune:	Østfold/Sarpsborg, Råde og Våler		Postboks 5091 Majorstua 0301 OSLO
Ansvarlig:	Arne Olsen	Sign.: 	Telefon: 22 95 95 95
Saksbehandler:	Jørgen Kocbach Bølling	Sign.: 	Telefaks: 22 95 90 00
Dato:	21 JAN 2013		E-post: nve@nve.no
Vår ref.:	NVE 201205511-33	KE: 2/2013	Internett: www.nve.no
Sendes til:	Tiltakshaver og kommuner. Hørings- og orienteringsinstanser orienteres i eget brev		Org. nr.: NO 970 205 039 MVA
			Bankkonto: 0827 10 14156

E.ON Vind Sverige AB – Melding om Danserfjella vindkraftverk i Sarpsborg, Råde og Våler kommuner - Sammenfatning av høringsuttalelser og bakgrunn for utredningsprogram

Innhold

1	Innledning.....	2
2	Behandlingsprosessen.....	2
2.1	Høring.....	2
2.2	Møter	2
3	Innkomne merknader	2
3.1	Lokale myndigheter	2
3.2	Regionale myndigheter.....	4
3.3	Sentrale myndigheter	6
3.4	Tekniske instanser og nettselskap.....	7
3.5	Interesseorganisasjoner.....	7
3.6	Grunneiere og privatpersoner	8
3.7	Merknader fra Miljøverndepartementet.....	8
3.8	Tematiske konfliktvurderinger	9
4	Generelt om utredningsprogram for vindkraftverk.....	10
5	NVEs kommentarer til utredningsprogrammet.....	11
5.1	Tiltaksbeskrivelse	11
5.2	Prosess og metode.....	13
5.3	Landskap.....	13
5.4	Kulturminner og kulturmiljø.....	14
5.5	Friluftsliv og ferdsel	15
5.6	Tiltakets virkninger for naturmangfold.....	15
5.7	Forurensing (støy, skyggekast og annen forurensing)	17
5.8	Tiltakets virkninger for nærings- og samfunnsinteresser.....	19

1 Innledning

E.ON Vind Sverige AS (E.ON) meldte 31.08.2012 Danserfjella vindkraftverk i Sarpsborg, Råde og Våler kommuner, Østfold fylke, i medhold av plan- og bygningsloven. Vindkraftverket planlegges med installert effekt på 120 MW, fordelt på mellom 30 og 40 vindturbiner.

NVE har gjennomført offentlig høring av meldingen om vindkraftverket høsten 2012.

På grunnlag av vedlegg II i forskrift om konsekvensutredninger, forslag til utredningsprogram, innkomne merknader og NVEs egne vurderinger, fastsetter NVE et utredningsprogram for tiltaket. Utredningsprogrammet følger i eget brev til tiltakshaver. I dette notatet sammenfattes og drøftes de høringsuttalelser som har kommet inn i forbindelse med melding om Danserfjella vindkraftverk.

2 Behandlingsprosessen

NVE har behandlet meldingen i medhold av plan- og bygningslovens forskrift om konsekvensutredning.

2.1 Høring

Meldingen ble sendt på høring til berørte instanser 11.10.2012 med frist for uttalelser satt til 30.11.2012. Følgende instanser/organisasjoner fikk meldingen til uttalelse: Råde kommune, Sarpsborg kommune, Våler kommune, Østfold fylkeskommune, Fylkesmannen i Østfold, Fortum Distribusjon AS, Hafslund Nett AS, Statnett AS, Utmarksavdelingen i Akershus og Østfold, Natur og Ungdom, Direktorat for naturforvaltning, Statens landbruksforvaltning, Klima- og forurensningsdirektoratet, Norges naturvernforbund, Norges miljøvernforbund, Bellona, Norsk Ornitologisk Forening, Den Norske Turistforening, Norges jeger og fiskerforbund, Friluftslivets fellesorganisasjon, Norskog, Zero, Mattilsynet i Østfold, Statens vegvesen region Øst, Kystverket, WWF, Norges skogeierforbund, Meteorologisk institutt, Luftfartstilsynet, Forsvarsbygg, Telenor, servicesenter for nettutbygging, Avinor AS, Norkring AS, NHO reiseliv, Naturvernforbundet i Østfold, Norsk Ornitologisk forening – avdeling Østfold, Friluftsrådets Landsforbund. Følgende instanser fikk meldingen til orientering: Olje- og energidepartementet, Miljøverndepartementet, Direktoratet for samfunnssikkerhet og beredskap – region Øst-Norge, Enova SF, Norsk institutt for by- og regionsforskning

NVE har forelagt utredningsprogrammet for Miljøverndepartementet iht. forskrift om konsekvensutredning av 01. 07 2009 § 8.

2.2 Møter

NVE arrangerte offentlig møte i Sarpsborg 05.11.2012. På møtet orienterte NVE om behandlingsprosessen for meldingen og tiltakshaver orienterte om prosjektet og forslag til utredningsprogram. Totalt møtte ca. 40 personer på det offentlige møtet. Samme dag avholdt også NVE orienteringsmøte for lokale og regionale myndigheter.

3 Innkomne merknader

Det har kommet inn 18 høringsuttalelser til meldingen. Disse er sammenfattet i det følgende.

3.1 Lokale myndigheter

Råde kommune har i brev av 22.11.2012 oversendt kommunens vedtak i Fast utvalg for teknikk. Råde kommune gir følgende innspill/merknader til supplerende utredninger på virkninger av tiltaket:

- *Veier og nybygg: Massebehov (behov for internt pukkverk/alternativ bruk av eksisterende pukkverk i nærområdet)*
- *Landskap: Lokalisering og visualisering av eventuelle interne pukkverk*
- *Verdiskapning: Behov for eventuell heving av veistandard på FV 282 og FV 363*
- *Landbruk: Nye næringer med basis i landbruket*
- *Samfunnssikkerhet (manglende, men aktuelt samfunnstema)*
- *Trafikkbelastningen og trafiksikkerhet langs eksisterende veier og spesielt fylkesvei 282 utredes.*
- *Det må legges vesentlig vekt på "Regional plan for vindkraftverk i Østfold" i utredningen. Fjerning av veier / plasser etter utbyggingsfasen må utredes.*

I sin høringsuttalelse oppgir også kommunen en rekke dokumenter av lokal eller regional karakter som utredningsgrunnlag.

Sarpsborg kommune har i brev av 29.11.2012 oversendt plan- og økonomiutvalgets vedtak av 29.11.2012. Her varsler kommunen en mulig innsigelse til en eventuell søknad. I saksfremlegget fremgår det at området Sæbyvannet sør er tatt ut av regional plan for vindkraft, og at kommunen tidligere har stilt seg kritisk til vindkraftproduksjon i området. Hovedinnvendingene knyttes til visuelle virkninger, virkninger for friluftsliv og biologisk mangfold. Selv om rådmannen er negativ til tiltaket ønskes en konstruktiv dialog med tiltakshaver. Behovet for gode visualiseringer av hele tiltaket, inkludert veier og nettilknytningen fremheves, og det bes om en utredning av virkninger for det nye Østfoldsykehusets funksjonalitet og kvalitet. Det bes i denne sammenheng om at det vektlegges utredning av støyvirkninger og spesielt lavfrekvent støy.

Det opplyses at området øst for veien inn til Ravnsjø er det mest brukte skiområdet i kommunen. Kjerringåsen er det eneste området i Sarpsborg hvor det er stabile langrennsmuligheter, da området ligger noe høyere enn resten av kommunen. Området hevdes å være det viktigste vinteraktivitetsområdet i Østfold. Kommunen mener at en utbygging vil gi vesentlig forringelse av opplevelseskvaliteten i området. Videre påpeker de at meldingen ikke omtaler elgjakt, som er den største viltressursen i området, og som involverer mange mennesker. Kommunen skriver også at det ikke kan utelukkes at nye/utbedrede veier vil være et aktivum for deler av friluftslivet.

Hele planområdet som er skissert innenfor Sarpsborgs kommunegrense er viktig viltområde jf. temakart til kommuneplanens arealdel. Området Høyfjellet-Tjuetåsen-Jerpåsen er kjerneområde for skoghøns med flere intakte spillplasser og store sammenhengende dagområder. Fiskeørn hekker fast i området, hvor den finner gunstige lokaliteter for næringssøk i Vannsjø. Når det gjelder naturmangfold er det viktig at informasjon fra lokal naturbase og relevante temakart til kommuneplanen blir vurdert.

Valbrekke landskapsvernområde, og naturreservatene Solgårdhavna og Agaardselva ligger rett sør for planområdet. Ved Agaardselva er fylkesmannen i dialog med grunneier om frivillig barskogvern, med sikte på å utvide eksisterende verneområde. Visuell påvirkning bes i denne sammenheng vurdert.

En utbygging vil sannsynligvis ikke gi vesentlige negative virkninger for skogbruket. Dette fordi installasjonene tar begrenset plass og antagelig lokaliseres til lavproduktive koller eller impediment, og fordi infrastrukturen i vindkraftprosjektet også kan benyttes ved skogdrift. Gode driftsveier har normalt mye å si for lønnsomheten i skogbruket. Valget av nettilknytning vurderes derimot til å kunne medføre et vesentlig redusert produksjonsareal.

En liten del av tiltaksområdet har avrenning mot Minge vannet/Vestvannet, men en vindkraftutbygging i området vurderes ikke å ha mye å si for Vestvannet som drikkevannsressurs.

Våler kommune skriver i e-post av 04.12.2012 at meldingen gir et godt grunnlag for videre utredning. Kommunen opplyser at flere offentlige dokumenter og planer berører planområdet. Av disse fremheves kommuneplanene og Vansjøplanen med underliggende analysearbeider. Videre ber de om at utredningene særlig vektlegger utredning av følgende kulepunkt;

- *Anleggsinngrepene i naturen med veier, ev pukkverk og anleggsområdene for møllene*
- *Påvirkningen av vindkraftutbygging på næringsliv, turisme og friluftsliv – både de negative sidene og de positive effektene av dette.*
- *Betydningen av bedre infrastruktur i skogbruket – forventet økt avvirkning*
- *Anskueliggjøring av møllenes effekt på landskapsbildet fra flere siktepunkter. Særlig vekt må legges på innsyn fra diverse steder i Vansjø og fra Svinndal Sentrum.*
- *Samfunnssikkerhet (f.eks veier og skogbrann)*
- *Kulturminner (for eksempel hjemmefronthytta "Lund")*

3.2 Regionale myndigheter

Østfold fylkeskommune viser i brev av 29.11.2012 til plan- og bygningslovens krav til en konsekvensutredning og T-1458 «Retningslinjer for planlegging og lokalisering av vindkraftanlegg». På dette grunnlag oppgis de tema som Miljøverndepartementet har omtalt i sin veileder om konsekvensutredninger etter plan- og bygningsloven. Dette er vindressurser, infrastruktur; nettilgang og adkomstveier, områder omfattet av ulike typer vern, landskap, biologisk mangfold, inngrepsfrie naturområder (INON), kulturminner og kulturmiljø, friluftsliv, støy, reiseliv, sivil luftfart og meteorologiske målestasjoner, forsvarshensyn og landbruk. Fylkeskommunen skriver at plan- og bygningsloven også setter krav til utredning av samfunnsmessige virkninger, og at det skal utarbeides alternativvurdering. Slik forslag til utredningsprogram er lagt frem, er det ikke foreslått alternative vurderinger for vindkraftanlegget. Virkninger for lokalsamfunn og næringsliv bes utredet. I tillegg mener fylkesrådmannen at regionale planer for vindkraftverk har en viktig funksjon, all den tid NVE ikke stiller krav om alternativvurderinger i vindkraftsaker.

Området Danserfjella omfatter deler av det området som i høringsutkast til regional plan for vindkraft, het Sæbyvannet sør. Planområdet i Danserfjella vindkraftverk omfatter i tillegg et større område mot Vansjø og inn i Trøsken i Sarpsborg. Etter høring av regional plan for vindkraft ble Sæbyvannet sør tatt ut da dette er en del av Vansjø villmark. I begrunnelsen står det også at kortreist friluftsliv og naturopplevelse trolig vil bli mer viktig i fremtiden i en region med høy befolkningskonsentrasjon og vekst. I vedtatt regional plan for vindkraft fremkommer det meldte området derfor som «ikke egnet» for vindkraftutbygging. Med denne begrunnelse varsler Fylkesrådmannen at det vil bli anbefalt for Fylkesutvalget at det nedlegges innsigelse til vindkraftverk i Danserfjella dersom det blir søkt konsesjon.

Fylkesmannen i Østfold skriver i brev av 30.11.2012 at det bør legges stor vekt på den regionale planen i behandlingen av konsesjonssøknader. Danserfjella vindkraftverk er i strid med denne planen. Nærheten til Vansjø vurderes som konfliktfull og vindkraftverket kan være i konflikt med rikspolitiske retningslinjer for vernede vassdrag. Fylkesmannen er derfor skeptisk til vindkraftverket. Forslaget til utredningsprogram er vurdert som mangelfullt og på mange områder for generelt.

Fylkesmannen ber om at det redegjøres for hvilke alternativer som er vurdert, og at det vurderes et nullalternativ. Det kan også vurderes å utrede ulike utbyggingsalternativer. Det bør redegjøres for forholdet til kommunale, fylkeskommunale og nasjonale planer og det bør vies spesiell oppmerksomhet til den regionale planen for vindkraft i Østfold. Tiltakets mulige virkninger for et fremtidig Sandå - Henestangen naturreservat ved planområdet bes utredet. Videre må naturmangfoldloven § 49 vurderes og utredningene baseres på lovens prinsipper i §§ 8-12. Det anbefales at Miljøverndepartementets veileder (2012) til kapittel II anvendes. Fylkesmannen mener at det er naturlig at de som regional myndighet sitter i en samrådsgruppe for tiltaket.

Det anbefales at veilederen som er under utprøving for vindkraft og landskap benyttes. Videre ber de om visualiseringer fra Vansjø og fra det nye utkikkstårnet på Fugleleiken i Råde kommune. Synlighet fra kulturlandskapet i sør bes utredet. Her fremheves landskapet ved Solli, nordover Ågårdselva, sørvestover mot Skinnerflo og sørøstover mot Ryen. Det bes også om visualisering av nettilknytningsalternativene. Dette bør særlig illustreres i koblingspunktene med ny omsøkt 132 kV-linje og der alternativene krysser åpent vann. Alternativ 2 bør også illustreres sammen med eksisterende linje for å vise samlede landskapsvirkninger.

Eksisterende informasjon om naturtyper og arter må innhentes, og det må gjennomføres supplerende kartlegging i området. Dette innebærer ikke bare en kartlegging av pattedyr og fugler, men også av annet biologisk mangfold. Kartleggingen må skje på tider av året hvor det er mest sannsynlig å avdekke disse verdiene. Registreringene må spres over flere dager og i flere perioder. Undersøkelsene bør gjennomføres med felles metodikk og det bør stilles krav om at resultatene tilrettelegges slik at de kan legges inn i nasjonale miljøbaser. Det bør være et særlig fokus på fiskeørn og fuglearter som er utsatt for kollisjonsfare. Det opplyses at fjellområdene bak Raet under visse vindforhold har en gunstig oppdrift, som utnyttes av rovfugl på trekk. Områdets betydning for skogshøns bes utredet, inkludert områdets betydning som kildeområde for bestanden i ytre deler av fylket. Det må innhentes data fra kommunenes viltkartlegging og det må vurderes om det er behov for ytterligere kartlegging. Det henvises i denne sammenheng til metodikk fra siste versjon av DN-håndbok II.

Vannforskriften og vanndirektivet forplikter til å sikre ivaretagelse av god økologisk og kjemisk tilstand i nasjonens vannforekomster. Dette gjelder både overflatevann og grunnvann. Etablering av nødvendig infrastruktur kan forventes å ha innvirkning på blant annet vandringsveier for fisk i bekkesystemene, grunnvannstand, vannhusholdning, vannmengde og -intensitet i bekkesystemene. Dette bes utredet.

Tiltaket ser ikke ut til å redusere INON, men det bes om utredning av virkninger for øyene Burumøya, Gressøya, Østenrødøya, Gudøya og mindre holmer i Vannsjø som inngår i det nest største INON området i Østfold, lokalisert i nærheten av tiltaket.

Friluftsliv må utredes etter metodikk fra DN-håndbok 25 *Kartlegging og verdsetting av friluftsområder*. I kartleggingen bør det brukes kilder som regionale og lokale myndigheter, aktuelle interesseorganisasjoner og lokalkjente. Vindkraftverkernes internveier bør ikke brukes for å nedjustere konfliktgraden for friluftsliv. Det bes om at det også fokuseres på friluftsverdiene utenfor planområdet og hvordan disse vil bli påvirket av et vindkraftverk. Dette vil spesielt gjelde i og rundt Vansjø. Videre fremheves Trøskenområdet, som et regionalt viktig skiturområde. I planområdet og i nærområdet bør eksisterende sikrede friluftsområder, stier, skiløyper, utsiktspunkt og tilretteleggingstiltak for friluftsliv fremgå i kart som presenteres i utredningen.

Deler av området er allerede belastet med støy fra E6 og Rygge flyplass. Dette må være en del av helhetsbildet når støyforholdene vurderes. Dette gjelder både eventuelt utsatte boliger eller hytter, men

også for naturområdene. Det bør også beskrives og markeres i hvor stor del av området det potensielt vil være hørbar støy fra turbinene. I friluftssammenheng er stillhet et viktig moment.

Det bes om at en vurdering av nødvendige veier gjøres med hensyn til behov og tekniske krav både til vindkraft og skogbruk. Dette gjelder både eksisterende og nye veier. For skogbrukets vedkommende er de tekniske kravene beskrevet i "Normaler for landbruksveier" (LD 1997). Det er for eksempel viktig at skogbrukets transporter også kan gjennomføres i bæresvake perioder uten at kabelgrøftinnholdet tar skade.

Fylkesmannen forutsetter at forhold som har betydning for samfunnssikkerhet og beredskap blir utredet. Det er et krav at samfunnssikkerhet er tema i konsekvensutredninger. De skriver at en eventuell etablering og drift av vindkraftverket innebærer at risiko- og sårbarhetsbildet i dette området endres og vil ha ulike virkninger som må utredes. Risikoen for iskast synes særlig relevant for de deler av området som har merkede skiløyper, eller dersom utbygger mener det skal tilrettelegges for ytterligere skiløyper.

Andre aktuelle problemstillinger som fremheves er hvilken betydning et slikt anlegg kan ha for kraftforsyningen sammenlignet med øvrig produksjon og hvilken betydning dette har under knapphetssituasjoner på elektrisk kraft. Fylkesmannen viser i denne forbindelse til utredninger fra Forsvarets forskningsinstitutt, BAS (Beskyttelse av samfunnet). Kraftforsyningen inngikk også i utredningen Et sårbart samfunn, NOU 2000/24.

3.3 Sentrale myndigheter

Kystverket skriver i brev av 21.11.2012 at de ikke har merknader til meldingen.

Direktorat for naturforvaltning (DN) skriver i brev av 26.11.2012 at området Sæbyvannet sør er tatt ut av den regionale planen for vindkraft grunnet virkninger for friluftsliv. Dette området overlapper delvis med planområdet til Danserfjella vindkraftverk. I den sammenheng påpekes det at regionale myndigheters vurdering av at dette er tettstedsnære friluftsområder som må ivaretas har støtte i nasjonal politikk. DN skriver at meldingen på en rekke områder er mer presis og grundig enn mange sammenlignbare meldinger. Virkninger for friluftsliv fremheves, og de påpeker at hogst ikke vil endre INON status i et område. Videre skriver de at virkninger for det vernede vassdraget bør omtales under verneinteresser, da vassdragsvernet ikke er så strengt at dette bør falle innunder verneområder. Verneområder bør forbeholdes områder som er vernet etter naturmangfoldloven eller plan- og bygningsloven.

DN er kjent med at NVE bruker standardiserte utredningsprogram. DN har i flere sammenhenger påpekt at standardoppsettet bør utvides/konkretiseres, og de mener at forslaget til utredningsprogram gir gode muligheter for dette. De ber om at det settes krav til utredning av aktuelle veitraser, inkludert miljøverdier og – virkninger. For landskap ber de om at utredningen bygger på en metode for landskapsanalyse som utgitt av Aurland naturverkstad i 2010. De anbefaler at utredningene benytter begrepet friluftsliv, ikke friluftsliv og ferdsel, for å samkjøre med annen sektorplanlegging. Under tema naturtyper og vegetasjon mangler punktet om utredning av virkninger. For fugl påpeker de at det finnes lite eksisterende kunnskap, og at kartlegging bør spres over flere dager og på flere tidspunkter under feltsesongen. Ornitologiske undersøkelser bør ta sikte på å avdekke planområdet og influensområdets verdi for fugl, og lokalisere viktige funksjonsområder for hekking, matsøk og trekk. Det vises til tiltakshavers ansvar i medhold av naturmangfoldloven vedrørende kunnskapsgrunnlaget. Det planlagte tiltaket berører det vernede Mossevasdraget, og det finnes flere naturreservat og et landskapsvernområde i tiltakets influenssone. Det bør vurderes om verneverdiene her blir påvirket og eventuelle virkninger for utformingen av tiltaket.

3.4 Tekniske instanser og nettselskap

Statens vegvesen skriver i brev av 12.11.2012 at de vurderer meldingen som utydelig vedrørende hvilke utredninger som skal gjennomføres for veiene mellom havnene i Moss og Fredrikstad og planområdet. De ber om at det spesifiseres i planprogrammet at hele veinettet mellom havn og vindkraftverk skal gjennomgås for å vurdere behov for tiltak på grunn av transport av vindkraftverket. Nødvendige tiltak må vurderes både ut i fra horisontal- og vertikalkurvatur, veibredde og bæreevne. Beskrivelsen må også omfatte når på døgnet/uken/året transportene forventes, og hvilke virkninger dette vil gi for trafikkavviklingen. Videre må programmet stille krav til beskrivelse av trafikkmengde, avviklingsforhold, utforming, siktforhold mv. for avkjørsleiene fra fylkesveinettet. Også virkninger av nettilknytningen skal beskrives. Kraftledninger som krysser eller følger riks- eller fylkesveier omfattes av veilovens byggegrensebestemmelser i uregulerte områder.

Norkring AS skriver i e-post av 30.11.2012 at det er liten sannsynlighet for at tiltaket vil ha skadelig påvirkning på mottak av radio- og TV-signaler i området. De forbeholder seg likevel retten til å komme tilbake til saken hvis dette skulle vises seg å bli et problem. Det kan da være påkrevd å bygge ekstrasendere. Det er mottak av det nye bakkenettet som er mest utsatt for interferens fra vindturbiner.

Statnett SF skriver i brev av 17.12.2012 at de er positive til utbyggingen. De forutsetter at den dialog som er opprettet med Hafslund Nett AS vedrørende bruk av eksisterende kraftsystem videreføres. Dersom alternativ 2 i nettilknytningen velges forutsettes det samarbeid med Statnett SF om løsningen i nettstasjon. Statnett SF viser til at dersom det velges parallellføring med eksisterende 300 og 420 kV nett kan det medføre induksjon i 132 kV ledningen. De påpeker at det kan være vanskelig å få utkobling av 420/300 kV for å unngå induksjon i forbindelse med nye ledninger og vedlikehold. Dette bes utredet.

Statnett SF påpeker at den meldte løsningen kan komme i kontakt med Sydvestlinken mellom Norge og Sverige, spesielt i nettløsningen direkte mot Hasle. De opplyser at traseen forbi Halse er krevende på grunn av mye kraftnett i området, nærhet til bebyggelse og utfordringer ved kryssing av Glomma. Statnett SF mener at det ikke er plass til parallellføring i dette området, og ber om at mulige virkninger for sydvestlinken utredes.

3.5 Interesseorganisasjoner

Missingen velforening ved Errol Henriksen sender i e-post av 13.11.2012 sin høringsuttalelse til den regionale planen for vindkraft i Østfold. Her fremgår det at fylkesvei 282, Slangsvoldveien er svingete og uoversiktlig, uten tydelig veiskulder og til dels er i dårlig stand. Den forventede trafikkøkningen i forbindelse med vindkraftutbygging vurderes som uholdbar for beboerne langs veien. Det forventes oppgradering av veien og at gang- og sykkelsti mellom Eplehagen boområde og fylkesvei 118 etableres og ferdigstilles i god tid før eventuelle anleggsarbeider starter.

DNT Vansjø skriver i brev av 20.11.2012 at området Søby sør er trukket ut fra den regionale planen for vindkraft i Østfold. Ettersom Danserfjella er en del av dette området blir meldingens henvisning til planen misvisende. Når det gjelder forhold til andre planer påpeker de at Vansjøvassdraget er vernet, og at rikspolitiske retningslinjer for vernede vassdrag burde ha vært nevnt. Her heter det at en skal «*unngå inngrep som reduserer verdien av landskapsbilde, naturvern, friluftsliv, vilt, fisk, kulturminner og kulturmiljø*». Videre påpeker de at Fylkesmannen i Østfolds «*Østfoldlandskap av regional betydning*» er ikke nevnt. Her er hele området mellom Vansjø og Kjerringåsen klassifisert som et område hvor *Miljøvern*avdelingen generelt vil motsette seg alle inngrep som kan utradere naturkvalitetene og ødelegge mulighetene for uforstyrret naturopplevelse. Hvis målestokken i kartmateriale er riktig, er riktig avstand til det vernede vassdrag mindre enn én km, ikke to slik det

fremgår av meldingen. Når det gjelder friluftsliv og ferdsel foreslår de at det først defineres hva friluftsliv er. Her foreslår de følgende formulering fra en tidligere Stortingsmelding: *Opphold og fysisk aktivitet i friluft i fritiden med sikte på miljøforandring og naturopplevelse*. Videre skriver de at utredningene må beskrive dagens omfattende friluftsliv og ferdsel i planområdet og i influensområdet, og at punktene i forslaget til utredningsprogram må utredes.

3.6 Grunneiere og privatpersoner

Hanne Bråthen skriver i brev av 06.11.2012 at familien er negativ til det meldte prosjektet, som de mener vil gi store helse- og miljøvirkninger. De påpeker at tiltaket vil gi store visuelle virkninger, støyvirkninger og virkninger for friluftsliv. Vedrørende helsevirkninger av lavfrekvent støy stiller de spørsmål til sikkerhetsavstanden på 800 m til fastboende. Videre stiller de spørsmål til virkninger for eiendomsverdier og erstatningsansvar.

Håkon Borch stiller i e-post av 6.11.2012 spørsmål til hvorfor den regionale planen for vindkraft har lagt 800 m som en støysone fra vindkraftverk. Han skriver at andre fagmiljøer har uttalt at grensen bør være betydelig større, og viser i denne sammenheng til en rapport om lavfrekvent støy fra store vindturbiner utarbeidet av Henrik Møller og Christian Sejer Pedersen ved Aalborg universitet. Borch stiller videre spørsmål til om NVE er kjent med rapporten, og på hvilken måte NVE legger dette arbeidet til grunn for sine vurderinger. Videre etterspørres de rapporter og fagmiljøer NVE benytter.

Stein Karlsen skriver i brev av 18.11.2012 at han er imot det meldte prosjektet. Han begrunner dette med virkninger for inngrepsfri natur i Råde kommune og vestre del av Østfold fylke og virkninger for naturmangfold. Karlsen skriver at tiltaket er lokalisert tett inntil Østre Vansjø som er et av de siste større INON-områdene i Østfold. Det er registrert flere rødlistearter i området. Karlsen uttaler i denne sammenheng at Østfold har, som er et tett befolket fylke, et spesielt ansvar for å ivareta denne typen natur, også for fremtidige generasjon.

Cato Revhaug skriver i e-post av 29.11.2012 at han ønsker en utredning av virkninger for dyreliv som skogsfugl, elg, rådyr osv. Han mener at skogsfugl vil bli fortrengt, og at elgen sannsynligvis vil finne andre trekkruiter, og i verste fall forlate området. Revhaug ber også om at det utarbeides støysonekart. Han påpeker at Slangsvoldveien er både i dårlig forfatning og sterkt trafikkert. Denne bør utbedres før ytterligere tungtransport tilkommer, og da med gang- og sykkelveier.

Karl Tolly Kronbäck skriver i brev av 30.11.2012 at det bare er tiltakshaver og noen få grunneiere som vil ha noe å vinne ved en eventuell realisering av prosjektet. Han skriver at tiltaket er lokalisert i urørt østfoldnatur med villmark og urørte skogsområder. Han minner om at området er tatt ut av den regionale planen for vindkraft, og at området er vurdert av Miljøverndepartementet som det største sammenhengende urørte naturområdet i vestre Østfold. Kronbäck fremhever et rikt naturmangfold, herunder hekkende fiskeørn. Videre mener han at tiltaket vil innebære en rasering av det mest benyttede skiområdet i Østfold, Harehjellområdet og Kjerringåsen. Det vil også påvirke Vansjø og rekreasjonsområdene rundt. Tiltaket vil også medføre en betydelig økning i tungtrafikk på Slangsvoldveien, som allerede er tungt belastet, og ikke dimensjoner og fundamentert for tungtrafikk. Fremføring av høyspentnett over Missingmyr vil også berøre mange beboere.

3.7 Merknader fra Miljøverndepartementet

Miljøverndepartementet (MD) skriver i brev av 11.01.2013 at det aktuelle området ikke er anbefalt for vindkraft i regional plan for vindkraft i Østfold. Selv om ikke planen på det nåværende tidspunkt er behandlet av MD anbefaler de at planlegging tar utgangspunkt i helhetlig vurdering av lokaliseringer, og ber om at NVE vurderer hensiktsmessigheten av å gå videre med saksbehandlingen av vindkraftverket.

Dersom tiltaket går til utredning vektlegger MD betydningen av at programmet sikrer et tilfredsstillende grunnlag for å vurdere bestemmelsene i naturmangfoldloven §§8 til 12, jf § 7. Mulige virkninger av tiltaket må vurderes opp mot forvaltningsmålene for arter og naturtyper, jf naturmangfoldloven §§ 4 og 5. Det vises til *Veileder om naturmangfold*, kapittel II, spesielt side 28 og 29. Det vektlegges også at tiltaket skal utredes for samlet belastning, jf. § 10.

MD skriver at det er registrert en rekke truede og nær truede arter i planområdet og omkringliggende områder. Blant annet påpekes at Østfold, og særlig områdene rundt nedre deler av Glommavassdraget, Halden og Vansjø har blant Norges tetteste bestand av fiskeørn, og at det er registrert hekkelokaliteter for arten innefor planområdet. Det planlagte tiltaket kan også komme i konflikt med trekkruiter for rovfugl og viktige funksjonsområder for storfugl. Vansjø og omkringliggende områder fremheves som viktig for en rekke fuglearter, og planområdet ligger innefor forvaltningsområdet for ynglende ulv og gaupe. MD ber om at utredningsprogrammet omfatter virkninger for nevnte arter og at det redegjøres for deres bruk av området.

Det er registrert flere områder i nærhet til det planlagte vindkraftverket som har viktige verneverdier med hensyn til skogvern etter naturmangfoldloven, og der frivillig vern kan være aktuelt. Det foreligger allerede avtaler om frivillig vern vest for planområdet, og formålet med dette er å ivareta et stort, og relativt uberørt skogområde øst for Vansjø. Området omfatter totalt 7100 daa, og planlegges vernet som naturreservat. Planområdet berører også nedbørsfeltet til Morsavassdraget, som er vernet i medhold av Verneplan for vassdrag, og det er lokalisert i nærhet til naturreservat som Ågaardselva. MD vektlegger at utredningsprogrammet sikrer utredning av virkninger for skogverneverdier og andre viktige verdier som friluftsliv og nærliggende områder som er foreslått vernet. Ved manglende kunnskap forutsettes dette utredet gjennom feltundersøkelser.

MD vektlegger betydningene av at programmet sikrer utredning av virkninger for friluftsliv, landskap og INON, herunder samlede virkninger av andre planlagte vindkraftverk i nærliggende områder. På dette grunnlag ber de om at det utarbeides visualiseringer som viser hvordan eventuelle andre vindkraftverk påvirker det samme landskapet.

Vedrørende kulturminner viser MD til *Retningslinjer for planlegging og lokalisering av vindkraftverk*. Her gis det i vedlegg II en presisering av hvordan undersøkelsesplikten i medhold av kulturminnelovens § 9 bør innpasses i konsesjonsprosessen. Det vises også til den pågående prosessen mellom energimyndighetene og miljømyndighetene om en mal for håndtering av lovpålagte undersøkelser i medhold av kulturminneloven. På dette grunnlag ber de om at NVE presiserer overfor tiltakshaver at det kan bli aktuelt å pålegge ytterligere utredninger utover det som nå fastsettes.

3.8 Tematiske konfliktvurderinger

3.8.1 Generelt om tematiske konfliktvurderinger

Tematiske konfliktvurderinger ble behandlet i Stortingsmelding nr. 11 (2004-2005) Sametingets virksomhet i 2003. Gjennom konfliktvurderingene skal det systematiseres og kategoriseres informasjon om mulige konflikter mellom planlagte vindkraftverk og de ulike sektorinteressene, og derigjennom legge til rette for avklaring av disse gjennom konsesjonsbehandlingen. Målsetningen skal være å bidra til å finne vindkraftprosjekter som i størst mulig grad kan forenes med de ulike sektorinteressene.

Følgende temaer inngår i konfliktvurderingene:

Miljø og kulturminner - konfliktvurderingen foretas av Direktoratet for Naturforvaltning og Riksantikvaren

Reindrift - konfliktvurderingen foretas av Reindriftsforvaltningen

Forsvaret - konfliktvurderingen foretas av Forsvarsbygg

NVE har fått ansvaret for å koordinere og sikre gjennomføringen av tematiske konfliktvurderinger av meldte og konsesjonssøkte vindkraftverk. En rekke andre temaer som ikke inngår i konfliktvurderingene, som for eksempel infrastruktur, vindressurser og økonomi, vil selvfølgelig også inngå som sentrale temaer i konsesjonsbehandlingen.

Prosjektene kategoriseres etter følgende generelle karakterskala:

Kategori A: Ingen konflikt

Kategori B: Mindre konflikt

Kategori C: Middels konflikt, men mulig å redusere konflikt ved avbøtende tiltak som for eksempel mindre justeringer av parken som flytting/fjerning av et mindre antall vindturbiner. Eventuelt et område med stor verdi men stor usikkerhet om konfliktgrad, men hvor sektormyndighet tror konfliktgraden vil være stor ("føre var").

Kategori D: Stor konflikt, men mulig å redusere konflikt ved avbøtende tiltak som for eksempel omfattende justeringer av parken som flytting/fjerning av et større antall vindturbiner.

Kategori E: Svært stor konflikt. Avbøtende tiltak vil ikke kunne redusere konflikt.

3.8.2 Tematisk konfliktvurdering av Danserfjella vindkraftverk

Forsvarsbygg skriver i brev av 19.11.2012 at prosjektet gis **kategori E** i henhold til gjeldende hierarkiske skala for konfliktnivå. Vindkraftverket vil ligge i synsfeltet til Luftforsvarets radar tilknyttet Rygge hovedflystasjon. Forsvaret vurderer sunnsynligheten for uønskede refleksjoner og derav falske signaler i radarsystemene til å være meget store.

Prosjekt	Kommune	Kategori
Danserfjella vindkraftverk	Råde, Sarpsborg og Våler	E

4 Generelt om utredningsprogram for vindkraftverk

En konsekvensutredning skal i nødvendig utstrekning omfatte de punkter som er listet opp i vedlegg III i forskrift om konsekvensutredninger av 26.6.2009. På bakgrunn av forskriften, innholdet i meldingen, innkomne høringsuttalelser og egne vurderinger skal NVE meddele et eget utredningsprogram for tiltaket. I utredningsprogrammet skal NVE spesifisere og avgrense utredningskravene for direkte og indirekte virkninger for miljø, naturressurser og samfunn til de forhold som etter NVEs vurdering er vesentlige og beslutningsrelevante. NVE har utformet utredningsprogram for Danserfjella vindkraftverk. Intern infrastruktur, dvs. kabler fra hver enkelt vindturbin til en felles transformator for vindkraftanlegget, nødvendige elektriske anlegg for nettilknytning, interne veier og atkomstvei, omfattes også av utredningsprogrammet. Utredningsprogrammet er gitt til tiltakshaver i eget brev.

5 NVEs kommentarer til utredningsprogrammet

5.1 Tiltaksbeskrivelse

5.1.1 Vurdering av alternativer

Fylkesmannen ber om at det redegjøres for hvilke alternativer som er vurdert, og at det vurderes et nullalternativ. De skriver videre at det også kan vurderes å utrede ulike utbyggingsalternativer. Fylkeskommunen skriver at regionale planer for vindkraftverk har en viktig funksjon, all den tid NVE ikke stiller krav om alternativvurderinger i vindkraftsaker.

NVE vil kun pålegge tiltakshaver å utrede de utbyggingsløsninger tiltakshaver selv vurderer som realistiske. Samtidig viser vi til temaet "Tiltaksbeskrivelse", der det settes krav til at tiltakshaver skal begrunne den valgte lokaliteten. Videre står det under "Vurdering av alternativer" at tiltakshaver skal gi en beskrivelse av forventet utvikling av planområdet og tilgrensende områder dersom vindkraftverket ikke realiseres. Under temaet "Verdiskapning" skal tiltakshaver utrede hvordan det aktuelle tiltaket påvirker økonomien i berørte kommuner. Ved å gjennomføre disse utredningene vil etter NVEs vurdering også planområdets alternative bruksverdi presenteres på en tilstrekkelig måte.

5.1.2 Forholdet til andre planer

Området Danserfjella omfatter deler av det området som i høringsutkast til regional plan for vindkraft, het Sæbyvannet sør. Planområdet for Danserfjella omfatter i tillegg et større område mot Vansjø og inn i Trøsken i Sarpsborg. Flere høringsinstanser påpeker at etter høring av regional plan for vindkraft ble Sæbyvannet sør tatt ut av planen, og at området således er vurdert som "ikke egnet" for vindkraftutbygging. I begrunnelsen for dette står det at kortreist friluftsliv og naturopplevelse trolig vil bli mer viktig i en region med høy befolkningskonsentrasjon og vekst. Fylkesmannen ber om at det redegjøres for forholdet til kommunale, fylkeskommunale og nasjonale planer og det bør vies spesiell oppmerksomhet til den regionale planen for vindkraft i Østfold. Tiltakets mulige virkninger for et fremtidig Sandå - Henestangen naturreservat i nærheten av planområdet bes utredet. Både Våler og Råde kommuner oppgir en rekke dokumenter av lokal eller regional karakter som utredningsgrunnlag.

DNT Vansjø påpeker at Vansjøvassdraget er vernet, og at rikspolitiske retningslinjer for vernede vassdrag bør legges til grunn for utredningsprogrammet. Her heter det at en skal «*unngå inngrep som reduserer verdien av landskapsbilde, naturvern, friluftsliv, vilt, fisk, kulturminner og kulturmiljø*». Videre påpeker de at Fylkesmannen i Østfolds «*Østfoldlandskap av regional betydning*» er ikke nevnt. Her er hele området mellom Vansjø og Kjerringåsen klassifisert som et område hvor *Miljøvernavdelingen generelt vil motsette seg alle inngrep som kan utradere naturkvalitetene og ødelegge mulighetene for uforstyrret naturopplevelse*.

MD skriver at det aktuelle området ikke er anbefalt for vindkraft i regional plan for vindkraft i Østfold. Videre skriver det at det er registrert flere områder i nærhet til det planlagte vindkraftverket som har viktige verneverdier med hensyn til skogvern etter naturmangfoldloven, og der frivillig vern kan være aktuelt. Det foreligger allerede avtaler om frivillig vern vest for planområdet, og formålet med dette er å ivareta et stort, og relativt uberørt skogområde øst for Vansjø. Områdene omfatter totalt 7100 daa, og planlegges vernet som naturreservat. Planområdet berører også nedbørsfeltet til Morsavassdraget, som er vernet i medhold av Verneplan for vassdrag, og det er lokalisert i nærhet til naturreservat som Ågaardselva. MD vektlegger at utredningsprogrammet sikrer utredning av virkninger for skogverneverdier og andre viktige verdier som friluftsliv og nærliggende områder som er foreslått vernet.

Vedrørende den regionale planen viser NVE til Retningslinjer for planlegging og lokalisering av vindkraftverk (MD og OED, 2007) der det anbefales at det utarbeides regionale planer for vindkraft. Når godkjente regionale planer foreligger vil disse inngå i grunnlaget for NVEs behandling av enkeltprosjekter. Konesjonsmyndigheten må imidlertid foreta en konkret vurdering i hvert enkelt tilfelle, og også vektlegge andre forhold enn de hensyn som i planene er vektlagt ut fra regionale vurderinger og prioriteringer. Vedrørende de andre planene som er nevnt i innkomne merknader viser NVE til kulepunkt en, to, fire og fem under "Forhold til andre planer". Her fremgår det at kommunale og/eller fylkeskommunale planer for tiltaksområdet skal omtales. Videre skal tiltakets virkninger for områder som er vernet, eller planlagt vernet etter kulturminneloven, naturmangfoldloven, plan- og bygningsloven, og vassdrag vernet etter verneplan for vassdrag, kortfattet vurderes. Det skal beskrives hvordan tiltaket kan påvirke verneformålet. NVE forutsetter at også planlagte naturreservat inkluderes i dette arbeidet. Det skal også angis hvilke offentlige og private tiltak som vil være nødvendig for gjennomføringen av tiltaket, og det skal oppgis om tiltaket krever tillatelser fra andre offentlige myndigheter enn NVE. Ved å gjennomføre disse utredningene vil det etter NVEs vurdering etableres et tilstrekkelig beslutningsgrunnlag vedrørende tiltakenes forhold til andre planer.

5.1.3 *Infrastruktur og nettilknytning*

Råde og Våler kommuner ber om en utredning av massebehov i anlegget, herunder en vurdering av behov for internt pukkverk eller bruk av eksisterende pukkverk i nærområdet. Råde kommune ber også om at fjerning av veier / plasser etter utbyggingsfasen utredes. Flere høringsinstanser påpeker at fylkesvei 282 Slangsvoldveien både er i dårlig forfatning og sterkt trafikkert. På dette grunnlag bes trafikkbelastningen og trafiksikkerhet langs eksisterende veier og spesielt fylkesvei 282 utredet. Statens vegvesen ber om at det spesifiseres i planprogrammet at hele veinettet mellom havn og vindkraftverk skal gjennomgås for å vurdere behov for tiltak på grunn av transport av vindturbinene. Nødvendige tiltak bes vurdert både ut i fra horisontal- og vertikalkurvatur, veibredde og bæreevne. Beskrivelsen må også omfatte når på døgnet/uken/året transportene forventes, og hvilke virkninger dette vil gi for trafikkavviklingen. Videre ber de om at programmet stiller krav til beskrivelse av trafikkmengde, avviklingsforhold, utforming, siktforhold mv. for avkjørslene fra fylkesveinettet. Også virkninger av nettilknytningen skal beskrives. Kraftledninger som krysser eller følger riks- eller fylkesveier omfattes av veilovens byggegrensebestemmelser i uregulerte områder.

Statnett SF skriver at dersom det velges parallellføring med eksisterende 300 og 420 kV nett kan det medføre induksjon i 132 kV ledningen. De påpeker at det kan være vanskelig å få utkobling av 420/300 kV for å unngå induksjon i forbindelse med nye ledninger og vedlikehold. Dette bes utredet. Videre opplyser de at den meldte løsningen kan komme i kontakt med Sydvestlinken mellom Norge og Sverige, spesielt i nettløsningen direkte mot Hasle. De opplyser at traseen forbi Halse er krevende på grunn av mye kraftnett i området, nærhet til bebyggelse og utfordringer ved kryssing av Glomma. Statnett SF mener at det ikke er plass til parallellføring i dette området, og ber om at mulige virkninger for sydvestlinken utredes.

Vedrørende virkninger av nettilknytning, veier og oppstillingsplasser viser NVE til kulepunkt en til tre og seks under temaet "Infrastruktur og nettilknytning". NVE viser også til andre kulepunkt under "Prosess og metode" hvor det står at virkningene av nettilknytningen, adkomst- og internveier, oppstillingsplasser, bygninger, mellomlagring og kaier skal utredes for alle relevante utredningstema som er angitt i dette programmet. NVE forutsetter at også tema som transport frem til planområdet, og bruk av infrastruktur etter etablering belyses i utredningen.

Vedrørende virkninger for eksisterende nett og Sydvestlinken vises det til kulepunkt fire og fem "Infrastruktur og nettilknytning". Her står det at behovet for tiltak i eksisterende nett skal beskrives, og

at eventuelle virkninger for den planlagte Sydvestlinken mellom Norge og Sverige skal kort vurderes. Dette ivaretar etter NVEs vurdering de krav som er fremsatt av høringspartene.

Fylkesmannen ber om at forhold som har betydning for samfunnssikkerhet og beredskap utredes. Aktuelle problemstillinger er hvilken betydning et slikt anlegg kan ha for kraftforsyningen sammenlignet med øvrig produksjon og hvilken betydning dette har under knapphetssituasjoner på elektrisk kraft. NVE viser i denne sammenheng til kulepunkt fire under "Infrastruktur og nettilknytning" der dette ivaretas.

5.2 Prosess og metode

DN påpeker at NVE bruker standardiserte utredningsprogram, og at de i flere sammenhenger har påpekt at standardoppsettet bør utvides/konkretiseres. Fylkesmannen ber om at de inviteres til å sitte i en samrådsgruppe for tiltaket. Videre skriver de at naturmangfoldloven § 49 må vurderes og at utredningene skal baseres på lovens prinsipper i §§ 8-12. Det anbefales at Miljøverndepartementets veileder (2012) til kapittel II i naturmangfoldloven anvendes. Også MD vektlegger betydningen av at programmet sikrer et tilfredsstillende grunnlag for å vurdere bestemmelsene i naturmangfoldloven.

Etter NVEs vurdering gir bruken av standardiserte utredningsprogram et godt grunnlag for de fleste vindkraftsaker. Der det i innkomne merknader påpekes forhold NVE mener ikke dekkes av standardoppsettet vil dette bli lagt inn i utredningsprogrammet. Når det gjelder forhold til regionale myndigheter vises det til kulepunkt fire under prosess og metode. Tiltakshaver skal kontakte regionale myndigheter og berørt kommune i utredningsarbeidet. NVE forutsetter at tiltakshaver under utredningsarbeidet oppretter en samrådsgruppe. NVE mener at det mest hensiktsmessige er at det er lokale organisasjoner og ressurspersoner som deltar i samrådsgruppen. Gruppen bør således bestå av representanter fra kommunen, berørte grunneiere og lokale organisasjoner/interessegrupper, herunder representanter fra lokalt og regionalt næringsliv. Myndighetsorganer som har en rolle i behandlingen i vindkraftverk bør etter vår vurdering ikke delta i samrådsgruppen. Det anbefales å avholde tre samrådsmøter, ved oppstart, i midtfasen, og ved avslutningen, før konsekvensutredning og søknad oversendes NVE. Vedrørende innspillet om naturmangfoldloven vises det til NVEs innledningstekst i utredningsprogrammet. Utredningen av naturmangfold skal ta sikte på å gi et grunnlag for å kunne foreta vurderinger etter naturmangfoldloven §§ 8-12. Det tas derfor forbehold om at NVE på eget grunnlag kan be om ytterligere informasjon om mulige virkninger for naturmangfold i konsesjonsprosessen.

Flere høringsinstanser legger frem metodikk de mener bør legges til grunn for forskjellige fagtema i utredningsprogrammet. NVE viser i denne sammenheng til den beskrevne fremgangsmåten for hvert utredningstema, og kulepunkt fem under "Prosess og metode". NVE anbefaler her at det benyttes standard metodikk, herunder Miljøverndepartementets veileder om konsekvensutredninger etter plan- og bygningsloven, Direktoratet for naturforvaltnings håndbøker og NVEs veiledere, der dette vurderes som hensiktsmessig. Konsekvensutredningen skal ta utgangspunkt i foreliggende kunnskap og nødvendig oppdatering av denne.

5.3 Landskap

Flere høringsinstanser påpeker viktigheten av at tiltakets virkninger på landskapsbildet utredes på en tilstrekkelig måte. Både DN og Fylkesmannen anbefaler at veilederen som er under utprøving for vindkraft og landskap benyttes. Videre bes det om visualiseringer fra Vansjø og fra det nye utkikkstårnet på Fugleleiken i Råde kommune. Synlighet fra kulturlandskapet i sør bes utredet. Her fremheves landskapet ved Solli, nordover Ågårdselva, sørvestover mot Skinnerflo og sørøstover mot Ryen. Videre bes det om visualisering av nettilknytningsalternativene. Fylkesmannen ber om at dette

særlig illustreres i koblingspunktene med ny omsøkt 132 kV linje og der alternativene krysser åpent vann. Alternativ 2 bør også illustreres sammen med eksisterende linje for å vise samlede landskapsvirkninger. MD ber om at det utarbeides visualiseringer som viser hvordan eventuelle andre vindkraftverk påvirker det samme landskapet.

NVE har i samarbeid med Riksantikvaren og DN arbeidet med å utvikle en landskapsanalysemetodikk hvor naturfaglige og kulturminnefaglige aspekter er integrert i landskapsvurderingene, og hvor verdivurderingene i større grad skal være etterprøvbare. Metodikken skal testes ut i noen vindkraftprosjekter i løpet av 2011/2012 og siden evalueres. Så lenge dette arbeidet ikke er sluttført vil vi i denne sammenheng vise til kulepunkt to under temaet "Landskap", der det står at landskapsverdiene i planområdet og tilgrensende områder skal beskrives og at tiltakets virkninger for landskapsverdiene skal vurderes. NVE viser videre til den beskrevne fremgangsmåten for dette temaet. Her stiller NVE blant annet krav om at tiltakets visuelle virkninger skal synliggjøres ved hjelp av fotorealistiske visualiseringer fra nær avstand (opp til ca. 2-3 km) og midlere avstand (fra ca. 3-10 km).

Vedrørende visuelle virkninger av tiltaket viser NVE til kulepunkt fire under temaet "Landskap" hvor det står at det skal lages synlighetskart som viser vindkraftverkets synlighet inntil 20 km fra vindkraftverkets ytre avgrensning. NVE legger til grunn at de visuelle virkningene vil være små utover en avstand på 20 km fra vindkraftverket. NVE viser vider til femte kulepunkt under samme tema, hvor det settes krav til at det skal lages visualiseringer fra *"representative steder; eksempelvis fra bebyggelse, verdifulle kulturminner/kulturmiljø, vernede objekter eller områder, viktige reiselivsattraksjoner og friluftslivsområder som blir berørt av tiltaket. Visualiseringene skal også omfatte adkomst- og internveier, oppstillingsplasser, bygg og nettilknytning (med tilhørende ryddegate) der dette vurderes som hensiktsmessig."* Fotostandpunkt skal velges ut etter anbefaling fra fagutreder for visualiseringer/landskap og i samråd med de berørte kommunene, eventuelt også med regionale myndigheter. NVE ber i utredningsprogrammet også om at tiltakshaver vurderer de forslagene til fotostandpunkt som er innkommet i høringsuttalelsene. Ved å gjennomføre visualiseringer i henhold til ovenstående vil tiltakshaver etter NVEs vurdering gi et tilstrekkelig beslutningsgrunnlag vedrørende tiltakenes virkninger på landskapet rundt.

Vedrørende MDs innspill om visualisering sammen med andre planlagte tiltak vises det til tredje kulepunkt under tema "Forhold til andre planer". Her fremgår det at det skal redegjøres for andre planer om vindkraftverk som er lokalisert mindre enn 20 kilometer fra tiltaket. Dersom det foreligger andre kjente vindkraftverk innenfor dette området bør det utarbeides visualiseringer som viser samlede virkninger fra relevante steder dersom dette kan gi beslutningsrelevant tilleggsinformasjon.

5.4 Kulturminner og kulturmiljø

Våler kommune påpeker at det bør utredes virkninger for kulturminner som hjemmefronthytta "Lund" MD viser til *Retningslinjer for planlegging og lokalisering av vindkraftverk*. Her gis det i vedlegg II en presisering av hvordan undersøkelsesplikten i medhold av kulturminnelovens § 9 bør innpasses i konsesjonsprosessen. Det vises også til den pågående prosessen mellom energimyndighetene og miljømyndighetene om en mal for håndtering av lovpålagte undersøkelser i medhold av kulturminneloven. På dette grunnlag ber de om at NVE presiserer overfor tiltakshaver at det kan bli aktuelt å pålegge ytterligere utredninger utover det som nå fastsettes.

NVE viser til utredningskravene under tema "Kulturminner og kulturmiljø". Her står det blant annet at potensialet for funn av automatisk fredete kulturminner og nyere tids kulturminner skal angis, og at de kjente kulturminnenes og -miljøenes verdi skal vurderes. Dette gjelder både i planområdet og i nærliggende områder. Etter NVEs vurdering skal utredningen i hovedsak begrenses til planområdet.

Samtidig fremgår det av andre og femte kulepunkt under tema "Landskap" at vindkraftverket skal visualiseres fra verdifulle kulturminner og -miljø som blir berørt av tiltaket og at det skal vurderes hvordan tiltaket vil påvirke oppfatningen av landskapet og kulturminner og -miljø. NVE forutsetter således at også virkninger for kulturminner som hjemmefronthytta utredes på en tilstrekkelig måte. Videre vil NVE vise til "Fremgangsmåte" under tema "Kulturminner og kulturmiljø". Her presiseres det at kulturminnemyndighetene skal kontaktes når relevant dokumentasjon skal gjennomgås, og at det skal foretas befaringsperson med kulturminnefaglig kompetanse. NVE viser også til temaet "Forholdet til andre planer" der kulepunkt to blant annet setter krav til at det skal beskrives mulige virkninger for områder som er vernet, eller planlagt vernet etter kulturminneloven. Det skal videre vurderes hvordan tiltaket eventuelt vil kunne påvirke verneformålet. Etter NVEs vurdering vil tiltakshaver ved å gjennomføre utredningskravene under tema "Landskap", "Kulturminner og kulturmiljø" og "Forhold til andre planer" i tilstrekkelig grad beskrive tiltakets virkninger for kulturminner og kulturmiljø. Vedrørende plikten til å utrede i medhold av kulturminnelovens § 9 mener NVE at det er hensiktsmessig at dette gjennomføres i tilknytning til detaljplan, noe som innebærer at dette normalt gjennomføres etter et eventuelt konsesjonsvedtak.

5.5 Friluftsliv og ferdsel

Det påpekes i innkomne merknader at området øst for veien inn til Ravnsjø er det mest brukte skiområdet i regionen. Sarpsborg kommune opplyser at Kjerringåsen er det eneste området i Sarpsborg hvor det er stabile langrennsmuligheter, da området ligger noe høyere enn resten av kommunen. Området hevdes å være det viktigste vinteraktivitetsområdet i Østfold. Kommunen mener at en utbygging vil gi vesentlig forringelse av opplevelseskvaliteten i området. Videre påpeker Sarpsborg kommune at meldingen ikke omtaler elgjakt, som er den største viltressursen i området, og som involverer mange mennesker. Kommunen skriver også at det ikke kan utelukkes at nye/utbedrede veier vil være et aktivum for deler av friluftslivet. Fylkesmannen skriver at internveier ikke bør brukes for å nedjustere konfliktgraden for friluftsliv. De ber om at det også fokuseres på friluftsverdiene utenfor planområdet og hvordan disse vil bli påvirket av et vindkraftverk. Dette vil spesielt gjelde i og rundt Vansjø. I planområdet og i nærområdet bør eksisterende sikrede friluftsområder, stier, skiløyper, utsiktspunkt og tilretteleggingstiltak for friluftsliv fremgå i kart som presenteres i utredningen.

DN anbefaler at utredningene benytter begrepet friluftsliv, ikke friluftsliv og ferdsel, for å samkjøre med annen sektorplanlegging. DNT foreslår at det først defineres hva friluftsliv er. I den sammenheng viser de til en tidligere Stortingsmelding: *Opphold og fysisk aktivitet i friluft i fritiden med sikte på miljøforandring og naturopplevelse*.

NVE viser til kulepunkt en og to under tema "Friluftsliv og ferdsel", der det står at det skal redegjøres for friluftsområder som berøres av tiltaket og vurderes hvordan tiltaket vil påvirke friluftslivet i planområdet og tilgrensende områder. NVE konstaterer at oppgitte sitat fra tidligere Stortingsmelding definerer friluftsliv på samme måte som det NVE legger til grunn for utredningsprogrammets punkt Friluftsliv og ferdsel. Etter NVEs vurdering er det ikke behov for å definere friluftsliv ut over dette. NVE ser heller ingen grunn til å ta bort ordet "ferdsel" fra utredningsprogrammet. Vedrørende elgjakt er dette behandlet under temaet naturmangfold. NVE viser videre til kulepunkt tre under samme tema, der det står at alternative friluftsområder med tilsvarende aktivitetsmuligheter kort skal omtales. Etter NVEs vurdering dekker utredningsprogrammet de krav som settes til utredning av virkninger for friluftslivet og ferdsel.

5.6 Tiltakets virkninger for naturmangfold

Flere høringsinstanser påpeker tiltakets mulige virkninger for naturmangfold. Fylkesmannen skriver at eksisterende informasjon om naturtyper og arter må innhentes, og det må gjennomføres supplerende

kartlegging i området. Dette innebærer ikke bare en kartlegging av pattedyr og fugler, men også av annet biologisk mangfold. Videre skriver både Fylkesmannen og DN at kartleggingen må skje på tider av året hvor det er mest sannsynlig å avdekke disse verdiene. Registreringene må spres over flere dager og i flere perioder. Fylkesmannen skriver at undersøkelsene bør gjennomføres med felles metodikk og det bør stilles krav om at resultatene tilrettelegges slik at de kan legges inn i nasjonale miljøbaser. Det bør være et særlig fokus på fiskeørn og fuglearter som er utsatt for kollisjonsfare. Det opplyses at fjellområdene bak Raet under visse vindforhold har en gunstig oppdrift, som utnyttes av rovfugl på trekk. Områdets betydning for skogshøns bes utredet, inkludert områdets betydning som kildeområde for bestanden i ytre deler av fylket. Det må innhentes data fra kommunenes viltkartlegging og det må vurderes om det er behov for ytterligere kartlegging. Sarpsborg kommune opplyser at hele planområdet som er skissert innenfor Sarpsborgs kommunegrense er viktig viltområde jf. temakart til kommuneplanens arealdel. Området Høyfjellet-Tjuetåsen-Jerpåsen er kjerneområde for skogshøns med flere intakte spillplasser og store, sammenhengende dagområder. Kommunen opplyser at fiskeørn hekker fast i området, hvor den finner gunstige lokaliteter for næringssøk i Vansjø. Videre skriver de at det er viktig at informasjon fra lokal naturbase og relevante temakart til kommuneplanen blir vurdert. DN påpeker at det foreslåtte utredningsprogrammet mangler et punkt om utredning av virkninger under tema naturtyper og vegetasjon. Cato Revhaug ber om en utredning av virkninger for dyreliv som skogsfugl, elg, rådyr osv. Han mener at skogsfugl vil bli fortrenget, og at elgen sannsynligvis vil finne andre trekkruiter, og i verste fall forlate området.

MD påpeker at mulige virkninger av tiltaket må vurderes opp mot forvaltningsmålene for arter og naturtyper, jf naturmangfoldloven §§ 4 og 5. Ved manglende kunnskap forutsettes dette utredet gjennom feltundersøkelser. De skriver også at det er registrert en rekke truede og nær truede arter i planområdet og omkringliggende områder. Blant annet påpekes at Østfold, og særlig områdene rundt nedre deler av Glommavassdraget, Halden og Vansjø har blant Norges tetteste bestand av fiskeørn, og at det er registrert hekkelokaliteter for arten innefor planområdet. Det planlagte tiltaket kan også komme i konflikt med trekkruiter for rovfugl og viktige funksjonsområder for storfugl. Vansjø og omkringliggende områder fremheves som viktig for en rekke fuglearter, og planområdet ligger innefor forvaltningsområdet for ynglende ulv og gaupe. MD ber om at utredningsprogrammet omfatter virkninger for nevnte arter og at det redegjøres for deres bruk av området.

NVE viser først til kulepunkt seks under "Prosess og metode" hvor det står at *"Det skal kort redegjøres for datagrunnlag og metoder som er benyttet for å vurdere virkningene av vindkraftverket. Dersom kunnskapsgrunnlaget om naturmangfold er mangelfullt, skal det gjennomføres feltebefaring som en del av utredningsarbeidet."* NVE kan også pålegge tilleggsutredninger der dette vurderes som relevant. Videre viser NVE til kulepunkt syv under "Prosess og metode", hvor det stilles krav om at forskningsresultater og erfaringer fra etablerte vindkraftverk i inn- og utland bør innhentes og at behovet for før- og etterundersøkelser for naturmangfold skal vurderes. Dersom det er aktuelt å gi konsesjon vil NVE kunne stille krav om at oppfølgende undersøkelser gjennomføres der dette vurderes som relevant. NVE legger til grunn at tiltakshaver i tilstrekkelig grad vil beskrive og vurdere tiltakets virkninger for naturmangfold ved å gjennomføre utredningskravene under temaet "Naturmangfold". Med bakgrunn i konsekvensutredningen, innkomne uttalelser og egne vurderinger vil NVE vurdere om saken er tilstrekkelig opplyst, jf. krav om kunnskapsgrunnlaget i naturmangfoldloven § 8.

Vedrørende fugl viser NVE vil temaet "Fugl" i utredningsprogrammet, der det står at det skal utarbeides en oversikt over truede, nær truede og sårbare arter, og videre vurderes hvordan tiltaket kan påvirke disse. Det skal også utarbeides en oversikt over ansvarsarter og jaktbare arter. Etter NVEs vurdering dekker utredningsprogrammet de krav som settes til utredning av virkninger for fugleliv i området.

Vedrørende jaktbart vilt, rovdyr, naturtyper og vegetasjon viser NVE til temaene "Naturtyper og vegetasjon" og "Andre dyrearter" hvor det blant annet står at det skal vurderes hvordan anlegget kan påvirke kritisk truede, sterkt truede og sårbare arter jf. nyeste versjon av Norsk Rødliste. Det skal også utarbeides en oversikt over andre dyrearter som kan bli vesentlig berørt av tiltaket, jf. kulepunkt en under "Andre dyrearter". NVE viser også til temaet "Samlet belastning" i utredningsprogrammet, hvor det i fremgangsmåten står beskrevet at vurderingene skal legge vekt på utvalgte naturtyper jf. nmfl § 52.

5.6.1 Inngrepsfrie naturområder (INON) og vernede områder

Flere høringsinstanser påpeker at tiltaket er lokalisert tett inntil Østre Vansjø, som er et av de siste større INON områdene i Østfold. Det påpekes i denne sammenheng at Østfold har, som er et tett befolket fylke, et spesielt ansvar for å ivareta denne typen natur, også for fremtidige generasjoner. Fylkesmannen skriver at selv om ikke tiltaket vil redusere INON, må det utredes virkninger for det nærliggende INON-området i Vansjø. De fremhever blant annet øyene Burumøya, Gressøya, Østenrødøya og Gudøya.

Sarpsborg kommune og DN ber om at det utredes eventuelle virkninger for nærliggende landskapsvernområder som på Valbrekke, og for naturreservatene Solgårdhavna og Agaardselva som ligger rett sør for planområdet. Kommunen informerer om at ved Agaardselva er Fylkesmannen i dialog med grunneier om frivillig barskogvern, med sikte på å utvide eksisterende verneområde.

DN skriver at det planlagte tiltaket berører det vernede Mossevassdraget, og at virkninger for det vernede vassdraget bør omtales under verneinteresser, da vassdragsvernet ikke er så strengt at dette bør falle innunder verneområder. Verneområder bør etter DN's mening forbeholdes bruk om områder som er vernet etter naturmangfoldloven eller plan- og bygningsloven. DNT skriver at hvis målestokken i kartmateriale er riktig, er riktig avstand til det vernede vassdrag mindre enn en km, ikke to slik det fremgår av meldingen.

NVE viser i denne sammenheng til punktet "Inngrepsfrie naturområder og verneområder", der det står at tiltakets virkninger for inngrepsfrie naturområder skal beskrives, og at reduksjon av inngrepsfrie naturområder skal tall- og kartfestes. Her står det også at tiltakets virkninger for verneområder skal beskrives. NVE har ikke funnet grunnlag for å opprette et nytt punkt for verneinteresser i utredningsprogrammet.

5.7 Forurensing (støy, skyggecast og annen forurensing)

5.7.1 Støy

Flere høringsinstanser ber om at virkninger av støy i og nær planområdene kartlegges. Dette gjelder både for boliger og fritidsbebyggelse, men også for fritidsaktiviteter i stille områder. Fylkesmannen påpeker at deler av planområdet allerede er belastet med støy fra E6 og Rygge flyplass, og ber om at dette må være en del av helhetsbildet når støyforholdene vurderes. Videre skriver de at det også bør beskrives og markeres i hvor stor del av området det potensielt vil være hørbar støy fra vindturbinene. Dette begrunnes med at stillhet er et viktig moment i friluftssammenheng. Sarpsborg kommune ber om en utredning av virkninger for det nye Østfoldsykehusets funksjonalitet og kvalitet. Det bes i denne sammenheng om at det vektlegges utredning av støyvirkninger og spesielt lavfrekvent støy. Vedrørende helsevirkninger av lavfrekvent støy stiller Hanne Bråthen spørsmål til sikkerhetsavstanden til fastboende. Håkon Borch stiller spørsmål til om NVE er kjent med rapporten om lavfrekvent støy fra store vindturbiner utarbeidet av Henrik Møller og Christian Sejer Pedersen ved Aalborg universitet, og på hvilke måte NVE legger dette arbeidet til grunn for vurderingen.

NVE viser til at temaet ”Støy” i utredningsprogrammet der det er stilt krav om vurdering av hvordan støy fra vindturbinene kan påvirke bomiljø og friluftsliv. Det skal utarbeides støysonekart for vindkraftverket som viser utbredelse av støy med medvind fra alle retninger. Bebyggelse med beregnet støynivå over $L_{den}=40$ dB skal angis på kartet. Det kan gjøres en kort vurdering av hvordan fremherskende vindretning vil påvirke støyutbredelsen. Det skal gis en kortfattet beskrivelse av eventuelle virkninger for det nye Østfoldsykehuset i Sarpsborg.

NVE kjenner til rapporten fra Møller og Pedersen, og NVEs kunnskapsgrunnlag omfatter både denne og andre rapporter om støy, herunder om lavfrekvent støy og infralyd. Vi baserer støyvurderingene på all relevant forskning om støy fra vindturbiner. Møller og Pedersen konkluderer med at den lavfrekvente andelen av lyden fra vindturbiner er større for store enn for små vindturbiner. Det konkluderes videre med at det ved et utendørs nivå på 44 dB (dansk grenseverdi) er risiko for at personer kan bli sjenert av lavfrekvent lyd innendørs. De mener at et slikt utendørs nivå kan medføre at den danske grenseverdien for innendørs lavfrekvent støy (20 dB) kan overskrides. Den norske grenseverdien for utendørs støy er L_{den} 45 dBA, som tilsvarer ca. 40 dBA. Etter det NVE kjenner til er det lite sannsynlig at de danske grenseverdiene for lavfrekvent støy overskrides ved et slikt støynivå. De siste årene er det blitt økt oppmerksomhet rundt helsevirkninger knyttet til lavfrekvent støy (20-200 Hz) og infralyd (0-20 Hz). NVE kjent med at det er en rådende konsensus i fagmiljøene om at lavfrekvent støy fra vindturbiner ikke utgjør et større problem enn støy i høyere frekvenser. Infralyd fra vindturbiner vil i all hovedsak være under menneskets høreterskel, og helsevirkninger knyttet til dette anses som en uaktuell problemstilling av de fleste forskere. Det er antatt at den viktigste støysjenansen fra vindturbiner oppleves ved lyd i mellomfrekvensområdet (typisk 500-2000 Hz). På dette grunnlag vil NVE på det nåværende tidspunkt ikke pålegge tiltakshaver å gjennomføre spesifikke utredninger tilknyttet lavfrekvent støy.

5.7.2 Vann og vassdrag

Fylkesmannen skriver at vannforskriften og vanndirektivet forplikter til å sikre ivaretagelse av god økologisk og kjemisk tilstand i nasjonens vannforekomster. Dette gjelder både overflatevann og grunnvann. Etablering av nødvendig infrastruktur kan forventes å ha innvirkning på blant annet vandringsveier for fisk i bekkesystemene, grunnvannstand, vannhusholdning, vannmengde og -intensitet i bekkesystemene. Dette bes utredet. Sarpsborg kommune skriver at en liten del av tiltaksområdet har avrenning mot Minge vannet/Vestvannet, men en vindkraftutbygging i området vurderes ikke å ha mye å si for Vestvannet som drikkevannsressurs.

NVE viser til utredningsprogrammets tema ”Vann og vassdrag”. Her setter NVE krav til utredning av virkninger for drikkevann. NVE har også satt krav om at forholdet til vannforskriften, vanndirektivet og eventuelle virkninger for vann og vassdrag skal omtales kort. Dette gir etter NVEs vurdering et tilstrekkelig beslutningsgrunnlag for de tema som reises om vann og vassdrag i innkomne merknader.

5.7.3 Iskast og samfunnssikkerhet

Både Våler og Råde kommuner ber om utredning av virkninger for samfunnssikkerhet. Fylkesmannen forutsetter at forhold som har betydning for samfunnssikkerhet og beredskap blir utredet. De krever at samfunnssikkerhet er tema i konsekvensutredninger. Fylkesmannen skriver at en eventuell etablering og drift av vindkraftverket innebærer at risiko- og sårbarhetsbildet i dette området endres og at tiltaket vil ha ulike virkninger som må utredes. Risikoen for iskast synes særlig relevant for de deler av området som har merkede skiløyper, eller dersom utbygger mener det skal tilrettelegges for ytterligere skiløyper.

NVE viser i denne sammenheng til temaet "Annen forurensning". De tre første kulepunktene i dette temaet belyser mulige kilder for utslipp, avfallsbehandling og sannsynlighet for uforutsette hendelser og uhell. Når det gjelder ising og risikoen for iskast viser NVE til fjerde kulepunkt under dette tema. Dersom ising vurderes som sannsynlig, skal aktuelle tiltak som kan redusere ising beskrives, og kostnadene ved avisingssystemer og sikkerhetstiltak oppgis. Dette gir etter NVEs vurdering et tilstrekkelig beslutningsgrunnlag for de tema som reises i innkomne merknader. Vedrørende samfunnssikkerhet minner NVE om at beredskapsforskriften krever at det gjennomføres utredning av virkninger før utbygging. Dette gjennomføres normalt i sammenheng med en detaljplan for et vindkraftverk.

5.8 Tiltakets virkninger for nærings- og samfunnsinteresser

5.8.1 Verdiskapning

Østfold fylkeskommune skriver at plan- og bygningsloven blant annet setter krav til at det skal utredes samfunnsmessige virkninger. Virkninger for lokalsamfunn og næringsliv kan være eksempel på slike tema. Både Råde og Våler kommuner ber om en utredning av virkninger for næringsliv og verdiskapning i kommunene. Hanne Bråthen stiller spørsmål til virkninger for eiendomsverdier og erstatningsansvar.

NVE viser i denne sammenheng til temaet "Verdiskapning" der det står at det skal beskrives hvordan tiltaket kan påvirke økonomien i kommunene, herunder sysselsetting og verdiskapning lokalt. Dette dekker etter NVEs vurdering innspillet om lokal verdiskapning. I konsesjonsbehandlingen skal NVE ta hensyn til både private og allmenne interesser, og vurdere om virkningene av tiltaket for samfunnet totalt sett er akseptable. Vurdering av om en utbygging av vindkraftverk gir grunnlag for erstatninger ligger utenfor det NVE skal vurdere gjennom konsesjonsbehandlingen. Naboer, hytteeiere eller andre som ikke er part i saken men som berøres av tiltaket kan evt. fremme søksmål i medhold av naboloven. På dette grunnlag vil ikke NVE pålegge tiltakshaver å utrede tiltakets mulige virkninger vedrørende verdi på eiendom etc.

5.8.2 Reiseliv og turisme

Våler kommune ber om en utredning av virkninger for turisme. NVE viser i denne sammenheng til temaet "Reiseliv og turisme" der det under fremgangsmåte står at det bør innhentes erfaringer fra andre områder i Norge og eventuelt andre land. Forskningsresultater og erfaringer fra etablerte vindkraftverk i inn- og utland bør innhentes for å belyse virkninger for reiseliv og turisme. Dette dekker etter NVEs vurdering dette innspillet.

5.8.3 Landbruk

Både Råde og Våler kommuner ber om å få utredet betydningen av bedre infrastruktur i skogbruket – forventet økt avvirkning og eventuelle nye næringer med basis i landbruket. Sarpsborg kommune skriver at en utbygging sannsynligvis ikke vil gi vesentlige negative virkninger for skogbruket. Valget av nettilknytning vurderes derimot til å kunne medføre et vesentlig redusert produksjonsareal. Fylkesmannen ber om at en vurdering av nødvendige veier gjøres med hensyn til behov og tekniske krav både til vindkraft og skogbruk. Dette gjelder både eksisterende veier og nye veier (bil- og traktorveier). For skogbrukets vedkommende er de tekniske kravene beskrevet i "Normaler for landbruksveier" (LD 1997). Det er for eksempel viktig at skogbrukets transporter også kan gjennomføres i bæresvake perioder uten at kabelgrøftinnholdet tar skade. NVE viser i denne sammenheng til temaet "Landbruk" der dette er ivarettatt.